

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΡΗΣΚΕΙΑΝ

ΣΥΓΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ

Τούς χρόνους μας διακρίνει μία δλονέν αὔξουσα ἀπόμάκρυνσις ἀπὸ τὸν θετικισμόν. Ἐναζῇ πάλιν ἡ πεποίθησις δτὶ εἶναι δυνατὴ ἡ γνῶσις τοῦ ὑπεραισθητοῦ καὶ οὐ μόνον ἡ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιστήμη πειρᾶται νὰ καθορίσῃ τὴν οὐσίαν τῆς πραγματικότητος. Τὸ δυνατὸν τῆς τοιαύτης γνώσεως ἥρνεῖτο ὁ θετικισμός, περιοριζόμενος εἰς τὸ ἐπὶ μέρους καὶ διαλύων τὸ δλον εἰς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα του. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὸν κατανοεῖται πάλιν σήμερον ἡ σημασία τῆς δλοτητος καὶ τῆς μορφῆς. Ἐξ ἄλλου ἔξαρεται ἡ οὐσιώδης, ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ μεταξὺ φύσεως καὶ πνεύματος, τὴν ὅποιαν ἐπεσκότισεν ἡ φυσιοκρατία καὶ ὁ θετικισμός. Διὰ τὰς ροπὰς ταύτας τὸ πνεῦμα ἔχει μὲν πραγματικότητα, ἀλλὰ στερεῖται αὐτονομίας καὶ ιδιοτυπίας. Ταύτας ἀναγνωρίζει εἰς αὐτὸν ὁ νεοκαντιανισμός, ἀλλὰ ἀρνεῖται ὅμως τὴν πραγματικότητα τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα δὲν ὑπάρχει, ἀλλ᾽ ίσχύει. Ἀντιθέτως ἀποδέχεται αὐτὸν ὡς πραγματικὸν καὶ ὡς αὐτόνομον ἡ φιλοσοφία τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καταπολεμεῖ αὐτὸν ὡς ἔχθρὸν τῆς ζωῆς καὶ προσπαθεῖ νὰ μειώσῃ τὴν σημασίαν του πρὸς ὄφελος τῆς ψυχῆς. Αἱ μεταφυσικαὶ ροπαὶ τέλος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, ὡς καὶ ἡ σύγχρονος ὀντολογία ἐπιστρέφουν εἰς τὴν παλαιοτέραν περὶ αὐτοῦ ἀντίληψιν καὶ καταδεικνύουν καὶ τὴν πραγματικότητα αὐτοῦ καὶ τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν σημασίαν. Παρὰ ταῦτα χωρεῖ ἡ προσπάθεια πρὸς ἄρσιν τῆς μεταξὺ φύσεως καὶ πνεύματος ἀντιθέσεως διὰ τῆς συγκροτήσεως εὔρυτέρας τινὸς ἐνότητος. Ἡ κριτικὴ πραγματοκρατία, ἡ δποία τείνει πρὸς μεταφυσικὴν βασιζόμενην ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας καὶ χωρούμσαν δι' ἐπαγωγῆς, προπαρεσκεύασε τὴν σύνθεσιν ταύτην. Ἡ νέα αὕτη

θεώρησις τῆς πραγματικότητος σημαίνει πλήρη ἐκμηδένισιν τοῦ ύλισμοῦ. Ταύτην ἔξεφρασεν ἦδη πρὸ ἔτῶν δὲ Ναυταρροπ παραστατικῶς ὡς ἔξῆς: «Κρούομεν τὴν θύραν τοῦ ύλισμοῦ. Κάποιο κουρασμένο, γηρασμένο πρόσωπο προβάλλει δειλὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο. Ἡ ἐποχὴ του ἐπέρασε. Δὲν πιστεύουν πλέον εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν του ὅτι τάχα δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνον ψλη καὶ δύναμις. Πόσον ὑπερήφανος ἦτο ἀκόμη πρὸ μιᾶς γενεᾶς καὶ πόσον ἐμαίνετο κατὰ τῆς μωρίας τῆς πίστεως. «Ομως τώρα ἔχασε τὸν ἐνθουσιασμὸν του. Ἡ ἀπιστία ἔξεθύμανεν». Διότι δὲ ἀνθρωπος ἐκουράσθη ἀπὸ τὸ καταθλιπτικὸν συναίσθημα, τὸ ὅποιον γεννᾷ βίος χωρὶς νόημα, χωρὶς ψυχικὴν ἀσφάλειαν, χωρὶς κεντρικὴν ἀξίαν, ὅπως εἶναι κατ³ ἀνάγκην πᾶσα μορφὴ βίου χωρὶς Θεόν. Τὴν πίστιν πρὸς αὐτὸν οὐδὲν παρεμποδίζει σήμερον, οὕτε ἡ ἐπιστήμη οὕτε ἡ φιλοσοφία. Εἰς τὸ μηχανοκρατικὸν κοσμοείδωλον ἀντιπαραβάλλεται τὸ βασίλειον τῆς ἐλευθερίας, τοῦ αὐτονόμου καὶ δημιουργικοῦ πνεύματος, εἰς τὸν ύλιστικὸν μονισμὸν ἡ πολυαρχία τῆς κατὰ στρώματα διηρθρωμένης πραγματικότητος καὶ εἰς τὸν ἔξωτερικὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων δὲνδρυμοῦς κόσμος μας, τὸ ἀξιολογικὸν σύμπαν τοῦ στήθους μας, τὸ ὅποιον δημιουργεῖ χῶρον διὰ τὴν θρησκείαν καὶ τὸν Θεόν. "Αλλως τε αὐτὴ αὕτη ἡ ἐπιστήμη κατέδειξε τὸ μυστήριον, τὸ ὅποιον μᾶς περιβάλλει. Διὰ τοῦτο ἔγινε ταπεινή, μετριόφρων. «Οἱ χρόνοι, κατὰ τοὺς ὅποιους οἱ μικροὶ προφῆται τῆς ἐφρόνουν μεγαλαυχοῦντες ὅτι ἔλυσαν ὅλα τὰ αἰνίγματα καὶ κατὰ τοὺς ὅποιους ἐμυθολόγουν περὶ τελευταίας λέξεως τῆς ἐπιστήμης ὡς πρὸς τὰ μεγάλα προβλήματα, παρῆλθον καὶ, ὡς φαίνεται, ἀνεπιστρεπτεῖ». Ἡ εὐλάβεια πρὸς τὸ μὴ ἐρευνητόν, ἡ ὅποια ἔχαρακτήριζε τὸν Goethe, κατέλαβε πάλιν τὰς ψυχάς. Ἡ νόησις ὡς ἀποκλειστικὸν μέσον πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἔχασε μέγα μέρος τῆς μαγείας της. Ἡ ἀναγκαστικότης, τὴν ὅποιαν ἥξιον ὡς πρὸς τὰ συμπεράσματά της, τὸ ὑποχρεωτικὸν κῦρος τῶν ἀξιωμάτων της δὲν θεωρεῖται πλέον ὡς μοναδικὸν κριτήριον τῆς ἀληθείας. Αἱ μέθοδοι, τὰς ὅποιας συνεκρότησαν αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι κατὰ τὸ παρελθόν, δὲν θεωροῦνται πλέον ἐπάρκεῖς πρὸς ἐρευναν ὅλης τῆς περιοχῆς τῆς φύσεως. Χαρακτηριστικοὶ ὡς πρὸς τοῦτο εἰ-

ναι οἱ λόγοι τοῦ περιφήμου βιολόγου Uexküll: «Ο μεγάλος λόγος τοῦ Γαλιλαίου, κατὰ τὸν ὅποιον τὸ ἔργον τῆς ἐπιστήμης συνίσταται εἰς τὴν μέτρησιν τοῦ μετρητοῦ καὶ εἰς τὴν μετροποίησιν τοῦ ἐκφεύγοντος ἀκόμη τὴν μέτρησιν, ἵσχυει καὶ σήμερον. Ο ἀριθμὸς εἶναι τὸ πρωταρχικὸν φαινόμενον πάσης ἐπιστήμης τῆς φύσεως... Άλλα τὴν μέθοδον αὐτὴν ἀδυνατῶ νὰ χρησιμοποιήσω εἰς τὴν ἔρευναν, ἡ ὅποια μὲν ἐνδιαφέρει. "Αν μαζὶ μὲ τὸν βιολόγον, κρατῶν τὸν ἀριθμὸν εἰς τὰς χεῖρας, ἀφήσω τὴν μεγάλην σκηνὴν τοῦ σύμπαντος καὶ ἀνέλθω εἰς τὴν ἐπὶ μέρους, τὴν εἰδικὴν σκηνὴν ἐνδέσ σκώληκος, ἀποδεικνύεται ως ἐντελῶς ἄχρηστος ἡ μέθοδος ἐκείνη. "Ο, τι ἥμπορεῖ κανεὶς νὰ μετρήσῃ καὶ νὰ ύπολογίσῃ ούδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ σκώληκος». Τὰ πορίσματα τῆς συγχρόνου βιολογίας, ἡ νέα περὶ ὕλης καὶ ἐνεργείας ἀντίληψις τῆς φυσικῆς καὶ τῆς χημείας, ὁ κλονιασμὸς τῆς μέχρι τοῦδε ἴσχυούσης ἐννοίας περὶ τῶν φυσικῶν νόμων, ἐδημιούργησαν ἔδαφος κατάλληλον πρὸς νέας μεταφυσικὰς συλλήψεις καὶ παρέσχον πολύτιμα στηρίγματα εἰς τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἰδεαλιστικὴν καθόλου κοσμοθεωρίαν. Ο Planck ἐπιλαμβάνεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νέου κοσμοειδῶλου τῆς πραγματείας τῶν σχέσεων μεταξὺ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης καὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Ο Heisenberg κηρύσσει τὸν θάνατον τοῦ ύλισμοῦ, ὅπως πρὸ αὐτοῦ ὁ Driesch καὶ, διμιλεῖ περὶ τῆς σημασίας τῶν μὴ δεικτικῶν λόγου δυνάμεων τῆς ψυχῆς διὰ τὴν κατανόησιν καὶ προαγωγὴν τῆς φυσικῆς τοῦ μέλλοντος. Ο Bavink καταδεικνύει τὴν πορείαν τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης τῆς φύσεως πρὸς τὴν θρησκείαν. Οὕτω ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τῶν πλευρῶν τούτων ὁ βαθὺς πάθος τοῦ αἰῶνος μας πρὸς ύπέρβασιν τῶν δρίων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ πρὸς μεταφυσικὴν πίστιν. Διότι ὁ ἄνθρωπος τῶν χρόνων μας ἀκούει πάλιν, καὶ μάλιστα εὔκρινέστερον τοῦ ἀνθρώπου πάσης ἄλλης ἐποχῆς, τοὺς ἥχους τῆς καμπάνας, οἱ ὅποιοι ἀνέρχονται ἀπὸ τὰ βάθη τῆς θαλάσσης μέσα εἰς τὴν ἥσυχαν τῆς νυκτός, ὅπως οἱ ἄλιεῖς ἐκεῖνοι τοῦ Haupmann. Καὶ ὅποιος ἀκούσῃ μιὰ φορὰ τοὺς ἥχους αὐτοὺς — αὐτὸς ἴσχυρίζονται οἱ θαλασσινοὶ αὐτοὶ — αὐτὸς δὲν παύει πλέον

νὰ τοὺς ἀκούῃ, ᾧδες δὲ τους διαλυθῆ ἀπὸ τὸν πόθον πρὸς τὰ βάθη. Ἡ τραγωδία δύμως τοῦ παρόντος συνίσταται εἰς τοῦτο, διὸ ὁ ἀριθμὸς ἔκεινων, οἱ ὅποιοι εἶναι ἴκανοι νὰ ἀκούουν τὴν κωδωνοκρουσίαν ἔκεινην, εἶναι περιωρισμένος. Πρὸς τοῦτο χρειάζεται ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὰ ποικίλα δημαγωγικὰ συνθήματα, πολιτικά, κοινωνικὰ ἢ κοσμοθεωριακά, τὰ ὅποια ἀντλοῦν ἀκόμη τὸ περιεχόμενόν των ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ληξάσης ἐποχῆς. Ἡ ἔξωστρέφεια τοῦ συγχρόνου βίου εὔνοει τὴν διάδοσίν των. Διὰ τοῦτο συνίστα ὁ Rilke τὴν μόνωσιν, τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὸν ἑαυτόν μας. «Ο, τι χρειαζόμεθα εἶναι ἡ μόνωσις, ἡ μεγάλη ἐσωτερικὴ μόνωσις. Ἡ ἐπιστροφὴ εἰς τὸν ἑαυτόν μας καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ παραμονή, χωρὶς ἐπὶ ὕρας νὰ συναντῶμεν κανένα, αὐτὸς εἶναι ἔκεινο, τὸ ὅποιον πρέπει νὰ κατορθώσωμεν». Διάτι τὸ πνεῦμα, τὸ ὑπεραισθητόν, τὸ ἰδεῶδες δὲν βιοθται εἰ μὴ μόνον διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τοὺς μικρούς θιορύβους τῆς ζωῆς, διὰ τῆς ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν φυγῆς εἰς τὴν ἔρημον. Μόνον διὰ τῆς φυγῆς καὶ τῆς ἀσκήσεως κατορθώνει ὁ ζωγράφος Κράμερ νὰ ζωγραφίσῃ τὸν Χριστὸν εἰς τὸ δύμωνυμον δρᾶμα τοῦ Hauptmann.

Ο εἰκοστὸς αἰών διαπνέεται λοιπὸν ἀπὸ τὸν πόθον πρὸς τὸ ἀπέραντον καὶ ἀπὸ τὴν νοσταλγίαν πρὸς ὑψίστην ἀξίαν, ἐκ τῆς ὅποιας λαμβάνει νόημα ὁ ἀνθρώπινος βίος. Κουρασμένη ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸν ύλισμὸν καὶ τὸν θετικισμὸν, πλήρης σκεπτικισμοῦ καὶ ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς νοήσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης, στρέφεται πρὸς τὸν μυστικισμὸν. Τὸν μυστικισμὸν τοῦτον συνηντήσαμεν εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς τὰς προσπαθείας πρὸς νέας μορφὰς θρησκείας. Ἄλλα καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ζωῆς, ἡ ὅποια ἀνακαλύπτει πάλιν τὴν θρησκείαν ὑπὸ τὴν μορφὴν ἀκριβῶς τοῦ μυστικισμοῦ. Μυστικιζούσης ροπῆς δὲν εἶναι ἄμοιρος καὶ ἡ φιλοσοφία καθόλου τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνος. Αὕτη ἀφορμάται ἡ ἀπὸ τῶν φυσικῶν ἡ ἀπὸ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, ἀνασυνδέει ἑαυτὴν πρὸς τὰ μεγάλα ἰδεαλιστικὰ φιλοσοφήματα τοῦ παρελθόντος καὶ στρέφεται πρὸς τὴν πνευματοκρατικὴν ἔρμηνείαν τοῦ κόσμου. Ἡ ἐπισκόπησις δὲ τῆς αὐτῆς τῆς μεγαλειώδους κινήσεως τοῦ πνεύματος καὶ καθόλου τῆς ψυχῆς, τὴν ὅποιαν ἐμφανίζει ὁ

είκοστὸς αἰών, πιστοποιεῖ τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων ἐκείνων τοῦ Wundt περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν φορέων τοῦ πνεύματος εἰς τὴν πίστιν καὶ εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς θρησκείας ως συστατικοῦ στοιχείου τοῦ πνευματικοῦ βίου.

β. ΣΥΝΕΠΕΙΑΙ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΡΗΣΚΕΙΑΝ

“Ολα αὐτὰ συνετέλεσαν ὅπως στραφῇ ζωηρὸν τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν θρησκείαν καθόλου ως φαινόμενον ιστορικὸν, ψυχολογικὸν καὶ πολιτιστικὸν, καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ἴδιαιτέρως. Στροφὴ πρὸς τὸ πνεῦμα συνεπάγεται στροφὴν πρὸς τὴν θρησκείαν, ὅπως ἐμβάθυνσις εἰς τὰς ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος συνεπιφέρει καὶ ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον. Διότι ἡ θρησκεία εἶναι μία ἀπὸ τὰς πρωταρχικὰς μορφὰς τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἡ εὑρυτέρα ἀσφαλῶς καὶ ἵσως καὶ ἡ σημαντικωτέρα. Ἔξ αὐτῆς ἐκπηγάζουν καὶ δι’ αὐτῆς εὑρίσκονται οἱ πολιτισμοί. Διότι εἶναι νοσταλγικὴ ροπὴ πρὸς ὑπέρβασιν τῶν δρίων τοῦ κατ’ αἴσθησιν κόσμου καὶ τῆς ἀτομικότητος. Εἶναι σχέσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ ἀπόλυτον, πρὸς τὸ αἰώνιον, διὰ τῆς ὁποίας διασώζεται ἡ πνευματικὴ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου, δὸς ὁποῖος κινδυνεύει ἄνευ αὐτῆς νὰ ἐκπέσῃ εἰς ἔξαρτημα τῆς φύσεως. Εἶναι ζήτησις τῆς ψύστης ἀξίας τῆς ψάρεως, ἡ ὁποία παρέχει νόημα εἰς αὐτὴν καὶ εἰς τὸν κόσμον. Οὕτω ψύστεται δὸς ἀνθρωπος ὑπεράνω τοῦ παροδικοῦ καὶ τοῦ πεπερασμένου, γίνεται πολίτης δύο κόσμων, μεθίσταται εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ υπεραισθητοῦ, δπου ἀρχει ἡ ἐλευθερία. Οἱ λόγοι Μετχίλδης τῆς ἐκ Μαγδεμβούργου ἐκφράζουν συντόμως καὶ ευστόχως τὸ νόημα τῆς θρησκείας :

Μ' ἀνέβασες ψηλὰ πάνω ἀπὸ τὸν ἔαυτό μου,
Καὶ πάνω ἀπὸ τὴν παροδική μου ὕπαρξη.

Πᾶσα θρησκεία εἶναι ἀπόπειρα πρὸς ἐπιβολὴν τοῦ αἰτήματος τοῦ ἀπολύτου εἰς τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν καὶ βίωσις τοῦ ὅλως Ἀλλοτρίου ἐνώπιον τοῦ παροδικοῦ καὶ τοῦ πεπερασμένου ὅλων τῶν ἀνθρωπίνων. Τὴν μορφὴν ταύτην τοῦ πολιτισμοῦ ἥρχισαν πάλιν τώρα νὰ

έρευνομν μετά ζήλου καθ' έαυτὴν καὶ κατὰ τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰς λοιπὰς μορφὰς τοῦ πολιτιστικοῦ βίου. Ἐπελήφθησαν τῆς έρεύνης τοῦ ἀπεράντου ύλικοῦ, τὸ ὅποιον παρέχει ἡ ἴστορία τῶν θρησκευμάτων καὶ οἱ συναφεῖς πρὸς αὐτὴν κλάδοι τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον διὰ τῆς ψυχολογίας, τῆς ἐκζητήσεως τοῦ νοήματος τῆς θρησκείας, τῆς λειτουργίας της ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ βίου, τῆς σημασίας της διὰ τὸν πολιτισμόν, τοῦ καθορισμοῦ τῆς φύσεως καὶ τοῦ κύρους τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν, τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας, τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ βίου, τὴν τέχνην, τὴν ἐπιστήμην, τὴν ἡθικήν. Αἱ θρησκειολογικαὶ ἔρευναι ἔφθασαν οὕτω εἰς ἀκμήν, τὴν δποίαν οὐδέποτε εἶχε γνωρίσει ἕως τώρα ὁ ιδόσμος. Καὶ ἡ ἀκμὴ αὗτη ὠφέλησε τὰ μέγιστα καὶ τὸν χριστιανισμόν, διότι συνετέλεσεν νὰ ἐμβαθύνωμεν περισσότερόν εἰς τὸ πνεῦμα του καὶ νὰ διαγνώσωμεν τὴν ύπεροχήν του. Ἄλλ' ὅτι τὸν λεπτομερέστερον τὴν μεγαλειώδη ταύτην θρησκειολογικὴν κίνησιν.

1. Η ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Καὶ ἡ θρησκεία, δπως ὅλα τὰ φαινόμενα τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἐμφάνιζει τρεῖς πλευράς, τὴν ἔξωτερηκήν ἥ ύλικήν, τὴν ψυχικήν καὶ τὴν πνευματικήν. Τὴν ἔξωτερηκήν πλευράν, τὰς αἰσθητὰς μορφὰς, διὰ τῶν δποίων ἐκφράζει ἔαυτὴν ἡ θρησκευτικότης, ἔρευνά ἡ ἴστορία τῶν θρησκευμάτων. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας θεωρεῖ τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον ἐκ τῶν ἔνδον, προσπαθοῦσα νὰ καθορίσῃ τὰ ἔλατήρια τῆς θρησκείας, νὰ ἀναλύσῃ καὶ διακριβώσῃ τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, νὰ προσδιορίσῃ τὴν φύσιν τῆς θρησκευτικότηος καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὰ λοιπὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τὴν φιλοσοφίαν τέλος τῆς θρησκείας ἀπασχολεῖ ἡ ἀληθεία τῆς θρησκείας, τὸ κῦρος τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν, τὸ νόημα τῆς θρησκείας, ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὰ λοιπὰ πεδία τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἡ σημασία αὐτῆς ὡς λειτουργίας ἐντὸς τοῦ ὅλου ὄργανισμοῦ τοῦ πολιτισμοῦ.

‘Η στροφή πρὸς τὴν ἱστορίαν, ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα τῇ βοηθείᾳ τῶν νέων ψυχολογικῶν μεθόδων, ἡ συσσώρευσις τεραστίου θρησκειολογικοῦ ύλικοῦ ἐξ ὅλων τῶν ἡπείρων συνέβαλε μεγάλως εἰς τὴν ἀκμήν, τὴν ὄποιαν ἐμφανίζει κατὰ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων. Ἀλλὰ τὸ πρὸς αὐτὴν ἐνδιαφέρον ὁφείλεται κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὴν ἀναζωπύρωσιν τῆς θρησκευτικότητος, ἡ ὄποια βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν ἀναβίωσιν τοῦ ιδεαλισμοῦ. Ἡ νέα σχετικῶς ἐπιστήμη αὕτη δὲν περιορίζεται βεβαίως εἰς τὴν συλλογὴν καὶ τὴν ταξινόμησιν τοῦ ύλικοῦ τούτου οὔτε ἀρκεῖται εἰς τὴν διαπίστωσιν, τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας. Ἐπιλαμβάνεται καὶ τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς πρώτης μορφῆς τῆς θρησκείας, ἐν συνδυασμῷ, ἐννοεῖται, πρὸς τὴν ψυχολογίαν, καθορίζει τὰ ἔξελικτικὰ στάδια, τὰ ὄποια διήνυσε, συγκροτεῖ τύπους ἢ κατηγορίας τῶν ἱστορικῶν θρησκειῶν, ἔρευνᾷ τὰς ἀλληλεξαρτήσεις, αἱ ὄποιαι ὑφίστανται μεταξὺ διαφόρων θρησκειῶν, προπαρασκευάζει τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς οὖσας τῆς θρησκείας. Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι ἡ ἱστορικὴ αὕτη ἔρευνα τῆς θρησκείας ἔνέχει καὶ κινδύνους διὰ τὴν πίστιν, κινδύνους κλονισμοῦ αὐτῆς ἢ νοθεύσεως διὰ τοῦ περιεχομένου ἄλλων θρησκειῶν. Ἀλλ’ ὅπου δὲν γίνεται σύγχυσις μεταξὺ γενετικῆς καὶ κριτικῆς θεωρήσεως καὶ ὅπου δὲν ἀφορμάται ὁ ἔρευνητής ἀπὸ μονομερεῖς κοσμοθεωριακὰς προϋποθέσεις, ἔκει ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας ὀδηγεῖ εἰς τὴν διαπίστωσιν τοῦ μεγαλείου αὐτῆς, εἰς τὴν διάγνωσιν τούλαχιστον τῆς καθολικότητος αὐτῆς ὡς ψυχικοῦ, ἱστορικοῦ καὶ κοινωνικοῦ φαινομένου καὶ οὕτω εἰς τὴν ἴδεαν ὅτι στηρίζεται ἐπὶ ἐμφύτου τινὸς προδιαθέσεως. Ἐξ ἄλλου ἀπαλλάσσει ἀπὸ ὑπὲρ τὸ δέον στενάς ἀντιλήψεις περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας, εὑρύνει τὴν ἐννοιαν τῆς ἀποκαλύψεως καὶ βοηθεῖ ὅτικας γνωρίσωμεν θαυμαστὸν πλοιότον πνευματικοῦ βίου, ἐπὶ τοῦ ὄποιου φέρεται τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. Τέλος γνωρίζει εἰς ἡμᾶς ἀπέραντον ποικιλίαν θρησκευτικῆς ἐμπειρίας καὶ ἀποκαλύπτει τὴν νοσταλγίαν τῶν ἀνθρωπίνων γενεῶν πρὸς ἓνα αἰώνιον, καθαρώτερον, φωτεινότερον κόσμον. Κατὰ τὸν τρόπον τούτον προφυλάσσει ἀπὸ τὴν

έσπευσμένην καὶ ἐπιπολαίαν ἄρνησιν τῆς θρησκείας. Ἐφ' ἔτέρου προμηθεύει εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας πλουσιώτατον ύλικόν θρησκευτικής ἐμπειρίας καὶ μορφῶν θρησκευτικοῦ βιώματος, ἀπαραίτητον εἰς τὰς ἐρεύνας της. Ὡς φαινομενολογία τῆς θρησκείας συμβάλλει εἰς τὴν ἀποσαφήνισιν τῶν θεμελιώδων θρησκευτικῶν φαινομένων, ώς εἶναι λ.χ. ἡ προσευχή, καὶ ὡς συγκριτική ἱστορία τῶν θρησκευμάτων παρέχει πολύτιμον συμβολὴν εἰς τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων, τὰ δποῖα συνδέονται πρὸς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, πρὸς τὰ φαινόμενα τῶν παραλλήλων καὶ τῶν ἀναλογιῶν, πρὸς τὴν οὖσίαν καὶ τὴν ίδιοτυπίαν τῆς θρησκείας μας. Ἐας ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφράσωμεν τὸ κυριώτερον δίδαγμα, τὸ δποῖον παρέχει ἡ ἱστορικὴ ἐρευνα τῆς θρησκείας, διὰ τῶν ἀκολούθων στίχων τοῦ Rückert, τοῦ ποιητοῦ τῆς «Σοφίας τῶν Βραχμάνων» :

Σ' ὅλες τῆς ζῶντος, σ' ὅλες τῆς περιοχῆς τῆς γῆς
Μπροστὰ στὸ Θεῖο γονάτιστὸς δ' ἀνθρωπος
Ζητᾶ ἐνίσχυση, ἀνδροθωση καὶ ὑψωμό.
Κανένα ἔθιμο, κανένα τρόπο προσευχῆς
Ποτέ σου νὰ περιφρονῇς δὲν πρέπει.
Γιατὶ στὴ πάλη τὴ φτωχὴ βοηθᾶ καρδιὰ
Ἄπ' τὰ φριχτὰ δεσμὰ τῆς γῆς νὰ λυτρωθῇ.

* * *

‘Αλλ’ ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων περιορίζεται, ώς εἴπομεν, εἰς τὴν θεώρησιν τῆς θρησκείας ἀπό τὴν ἐξωτερικήν της πλευράν. Προσδιορίζει καὶ περιγράφει γεγονότα καὶ ἐκζητεῖ τὰς τυχόν σχέσεις τῶν πρὸς ἄλληλα. Καταδεικνύει δτὶ ἡ θρησκεία εἶναι φαινόμενον καθολικόν. ‘Αλλ’ ἀδυνατεῖ νὰ ἀποδείξῃ δτὶ εἶναι καὶ φαινόμενον ἀναγκαῖον καὶ σταθερόν. ‘Ἐπίσης δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ προσδιορίσῃ τὴν οὖσίαν τῆς θρησκείας ἢ νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ἐλατήριά της. Διὰ τοῦτο χρήζει πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης τῆς θρησκείας τῆς θεωρήσεως αὐτῆς ἐκ τῶν ἔνδον. ‘Η ψυχολογία τῆς θρησκείας ἐρευνᾷ τὰς ψυχικὰς βάσεις τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων καὶ πράξεων, τὸ φαινόμενον τῆς θρησκευτικότητος. Καὶ ἔξει-

λίχθη εἰς τηλικαύτην δύναμιν, ώστε ἐπὶ τινα χρόνον ἐπιστεύθη ὅτι δι³ αὐτῆς μόνης ἡτο δυνατή ἡ λύσις ὅλων τῶν προβλημάτων τῆς θρησκείας, ἀκόμη καὶ τοῦ προβλήματος τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Αἱ κατευθύνσεις αὐτῆς καὶ αἱ μέθοδοι εἶναι τόσαι, δσαι καὶ αἱ κατευθύνσεις καὶ αἱ μέθοδοι τῆς καθόλου ψυχολογίας. Ἡ ἀπαρίθμησις ὅλων αὐτῶν δὲν ἔχει λόγον ἐνταῦθα. Διὰ τοῦτο περιορίζομεθα· εἰς σύντομον χαρακτηρισμὸν ἐκείνων μόνον, αἱ δποῖαι ἀρκοῦν δπως παράσχουν εἰκόνα τινὰ τῆς μεγαλειώδους καὶ ἐδῶ θρησκειολογικῆς κινήσεως. Κατόπιν τῆς ὑπὸ τῆς Ιστορίας τῶν θρησκευμάτων ἀναληφθείσης ἐρεύνης τοῦ ὅλου πλούτου τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων καὶ ἐκδηλώσεων ἀπὸ τῶν πρωτογόνων μέχρι τῶν φυσικῶν καὶ νομικῶν θρησκειῶν καὶ ἀπὸ τούτων μέχρι τῶν ἀπολυτρωτικῶν, τοῦ Βουδισμοῦ δηλαδὴ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀνέλαβε συντονώτερον καὶ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τὴν ἔξιχνίασιν τῶν ψυχικῶν βάσεων τοῦ θρησκευτικοῦ καθόλου φαινομένου καὶ τὴν διερεύνησιν τῆς ούσίας τῆς θρησκείας. Ἡ θρησκεία ἐρευνᾶται λοιπόν ἐνταῦθα ὡς ψυχικὸν φαινόμενον, ἀποβαίνει ἀντικείμενον τῆς ψυχολογίας. Ὡς τοιούτον ἐμφανίζει δύο ὅψεις. Ἡ δηλαδὴ ἐξετάζεται ὡς ἀτομικόν, προσωπικὸν βίωμα ἢ ἐντάσσεται εἰς τὸ σύνολον σύμπλεγμα τῶν πνευματικῶν δημιουργημάτων ἐνὸς λαοῦ. Ἐκ τῆς διττῆς ταύτης θεωρήσεως τῆς θρησκείας ἀπορρέουν δύο κύριαι μέθοδοι ψυχολογικῆς ἐρεύνης αὐτῆς, ἡ λαοψυχολογικὴ καὶ ἡ τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας. Ἀμφοτεραι παρουσιάζουν, ὡς εἶναι φυσικόν, ἔλλειψεις καὶ μειονεκτήματα. Ἡ πρώτη πειρᾶται νὰ καθορίσῃ λ.χ. τὴν ούσιαν τῆς θρησκείας ἄνευ συσχετίσεως πρὸς τὴν θρησκείαν τοῦ παρόντος, ἡ ἄλλη ἄνευ συνέξετάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ παρελθόντος. Ἄλλ³ ὅμως καὶ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα εἶναι ἀπαραίτητα πρὸς πλήρη καὶ δρθῆν διακρίβωσιν τῆς ούσίας τῆς θρησκείας. Διὰ τοῦτο ἡ θρησκειοψυχολογικὴ μέθοδος τοῦ Wobbermin λαμβάνει ἐξίσου ύπ³ ὅψει ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα καὶ οὕτω ἀποφεύγει τὰς δύο ἐκείνας πηγάς, ἐκ τῶν δποῖων προέρχονται τὰ σφάλματα τῶν μεθόδων ἐκείνων, τὴν ἔλλειψιν κριτηρίου τῆς πρώτης πρὸς διάγνωσιν τοῦ καθαρῶς θρησκευτικοῦ, τὴν μονομερῆ συνα-

γωγὴν τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας ὑπὸ τῆς δευτέρας ἐκ μόνου τοῦ χριστιανικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος.

"Ἐργον τῆς λαοψυχολογίας εἶναι κατὰ τὸν Wundt ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τῶν ποικίλων δεδομένων τοῦ ψυχικοῦ βίου, δσα δύνανται νὰ ἐρμηνευθόσιν ἐκ τῆς συμβιώσεως μόνον τῶν ἀνθρώπων. Εἰς τὰ δεδομένα ταῦτα ὑπάγεται καὶ ἡ θρησκεία. Καὶ ἡ μέθοδος λοιπὸν τῆς ἐρεύνης κατὰ τὴν ψυχολογικὴν θεώρησιν τῆς θρησκείας πρέπει νὰ εἶναι λαοψυχολογικὴ καὶ γενετική. Πάσας τὰς μορφὰς τῆς θρησκευτικότητος δέον νὰ ἐρμηνεύωμεν ἐκ τῶν ἐκάστοτε προϋποθέσεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Τὴν λαοψυχολογικὴν ταύτην ἀρχὴν συμπληρώνει ὁ Wundt διὰ τῆς γενετικῆς. Ἡ ἔξελιξις τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας μόνον ιστορικῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἔξηγηται, ἐπειδὴ δλα τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα τοῦ παρόντος ἐρμηνεύονται μόνον ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν κατὰ ποῖον τρόπον ἔγεννήθησαν. Ἀλλ' οἶκοθεν νοεῖται δτι καὶ τῆς λαοψυχολογίας βάσις καὶ προϋπόθεσις εἶναι ἡ ἀτομικὴ ψυχολογία, ἡ ὁποία στηρίζεται ἐπὶ τῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ τοῦ πειράματος καὶ ἔργον ἔχει τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως. Ἐπ' ἀμφοτέρων βασιζόμενος ὁ Wundt ὀρίζει τὴν θρησκείαν ως συγαίσθημα μεθέξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν κόσμου εἰς ὑπεραισθητὴν πραγματικότητα, ἐντὸς τῆς ὁποίας φαντάζεται ως πραγματοποιημένα τὰ ίδαικὰ ἔκεινα, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ως ὑψίστους σκοπούς τῆς ἀνθρωπίνης προσπαθείας.

Παρελθόν καὶ παρὸν τελοῦν εἰς στένην ἀλληλεξάρτησιν πρὸς ἄλληλα. Τὸ παρὸν ἀναφύεται ἐκ τοῦ παρελθόντος. Ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία τούτου ἔξαρτᾶται ἐξ ἔκεινου. Διὰ τοῦτο καὶ πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου παρωχημένων ἐποχῶν δέον νὰ ἀφορμῶμεθα ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ βιώματα τῶν χρόνων μας. Ἐντεθεν ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ χρησιμότης τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας. Οἱ πρῶτοι χρησιμοποιήσαντες τὴν ἀτομικὴν ψυχολογίαν πρὸς ἔρευναν τῆς θρησκείας ως ψυχικοῦ φαινομένου εἶναι οἱ Ἀμερικανοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχει ὁ W. James. Ὁ ψυχολόγος καὶ φιλόσοφος οὗτος πειρᾶται νὰ καταδείξῃ τὸν ίδιότυπον καὶ αὐτοτελῆ χαρακτῆρα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος τὸ

μὲν διὰ τῆς διακρίσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ὄλλων ἐκδηλώσεων τοῦ πνευματικοῦ βίου, τὸ δὲ διὰ τῆς διακριβώσεως τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς αὐτάς. Τὰ πορίσματά του ἔχουν δές ἔξι : Θρησκευτικὸς βίος συνίσταται εἰς τὴν πίστιν εἰς τὴν ὑπαρξιν ἀοράτου τάξεως τοῦ κόσμου καὶ εἰς τὴν ἀπόφασιν πρὸς ἐναρμόνισιν μας πρὸς αὐτὴν ως ὑψιστὸν ἀγαθόν. Ἡ ἀόρατος ἔκεινη πραγματικότης γίνεται αἰσθητὴ πρὸ πάντων εἰς τοὺς μυστικούς. Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι διὰ μυστικισμὸς εἶναι ἡ καθ' αὐτὸν περιοχὴ τῆς θρησκείας.

* * *

Ἐναντίον τῶν ὑπερβολῶν καὶ τῶν ἐλλείψεων τῶν εἰρημένων μεθόδων ἔστραφη, ως εἴπομεν, ὁ Wobbermin. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν λαοψυχολογίαν καὶ τὸν περιορισμὸν τοῦ James εἰς τὰς ἄκρας, τὰς ἐκκεντρικὰς οὕτως εἰπεῖν περιπτώσεις, τὸ μὲν χρησιμοποιεῖ δόλον τὸ πλάτος τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, τὸ δὲ συσχετίζει τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν πρὸς τὰς ιστορικὰς ἐκδηλώσεις της. Τοῦτο εἶναι κάτι διαφορετικὸν ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι ἡ τελευταία αὕτη στερεῖται σημασίας διὰ τὴν θρησκειολογίαν καὶ τὴν θεολογίαν. Σημαίνει μόνον ὅτι ως ἐπιστήμη τῶν δεδομένων ἀπλῶς δὲν δύναται νὰ ἀποβῇ ἐπιστήμη τῆς θρησκείας. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς συνίσταται ἡ προσπάθεια τοῦ Wobbermin, νὰ συγκροτήσῃ δηλαδὴ ψυχολογίαν τῆς θρησκείας, ἡ ὃποια νὰ εἶναι χρήσιμος εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καὶ εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην καθόλου. Πρὸς τοῦτο προστρέχει εἰς τὸν Kantion καὶ τὸν Schleiermacher. Ἀπὸ τὸν πρῶτον παραλαμβάνει τὴν ὑπερβατικὴν μέθοδον, ἀπὸ τὸν δεύτερον τὴν μέθοδον τῆς ἀναλύσεως τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Ἡ ὑπερβατικὴ μέθοδος ἐνδιαφέρεται ὅχι διὰ τὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ διὰ τοὺς νόμους, κατὰ τοὺς ὅποιους συντελεῖται ἡ γνῶσις τῶν ἀντικείμενων. Ἐκζητεῖ τὴν λογικὴν δυνατότητα τῆς ἐπιστήμης, τὰς κατηγορίας, αἱ ὅποιαι δέον νὰ ισχύουν διὰ νὰ καθίσταται δυνατή ἡ ἐπιστημονικὴ ἔργασία καὶ γνῶσις. Κατ' ἀνάλογον τρόπον ἔρωτα καὶ ὁ Wobbermin : Πῶς καὶ

ύπὸ ποίας προϋποθέσεις εἶναι δυνατὴ ἡ θρησκεία; Ποῖα τοιδέσαι πρέπει νὰ ισχύουν διὰ νὰ ύπάρχῃ θρησκεία; Ζητεῖ λοιπὸν τοὺς ὅρους τοῦ δυνατοῦ τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Ἀλλὰ δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ὑπερβατικὴν μέθοδον τοῦ Καντίου. Στρέφεται καὶ πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Schleiermacher, διόποιος κατέδειξε τὴν σημασίαν τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας διὰ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Άι διπάντησεις ταῦθι Καντίου παρέμειναν ἀνεπαρκεῖς ἀκριβῶς διότι περιώρισθη εἰς τὴν στενωτέραν περιοχὴν τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, τὴν διποίαν εἶχεν ὑπ' ὅψει διὸ Δυῖσμος καὶ διὸ δρθιολογισμὸς τοῦ δεκάτου διγδού αἰῶνος. Οὕτω διέφυγεν αὐτὸν τὸ ὅλον πλάτος τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἔλλειψιν ταύτην, τὴν διποίαν ἐμφανίζει διὸ Κάντιος, χρησιμοποιεῖ διὸ Wobbermin ὅλον τὸν πλοῦτον τῶν θρησκευτικῶν μορφῶν καὶ βιωμάτων, τὸν διποῖον ἀπεκάλυψεν ἡ ιστορία καὶ ἡ ψυχολογία, διὰ νὰ διακρίνῃ οὕτω ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ιστορικῶν καὶ ψυχολογικῶν φαινομένων τί ἀνήκει εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τί εἶναι ξένον πρὸς τὴν φύσιν της. Ἐκκινεῖ λοιπὸν ἀπὸ τὸ ὅλον πλάτος τῶν ψυλογικῶν καὶ ιστορικῶν δεδομένων τῆς θρησκείας. Ἐρευνᾷ ἔπειτα τὰς μορφὰς τῆς θρησκευτικῆς ἐικφράσεως ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς ἀληθείας, τὴν διποίαν διεκδικοῦν ὑπὲρ ἔαυτῶν, ἵνα προσδιορίσῃ τὰ οὐσιώδη θρησκευτικὰ ἔλατήρια καὶ διακρίνῃ ἀπὸ τὰς ἀτομικὰς ἀπλῶς περὶ ἀληθείας ἀξιώσεις. Μὲ ἄλλας λέξεις τὸ πρόβλημα, τὸ διποῖον ἀπασχολεῖ τὸν Wobbermin, δὲν εἶναι ἡ ἔξεύρεσις τῶν ὅρων, ὑπὸ τοὺς διποίους εἶναι δυνατὴ ἡ ἀτομικὴ θρησκευτικότης, ἀλλὰ ὁ καθορισμὸς τῶν ὅρων, ὑπὸ τοὺς διποίους εἶναι δυνατὴ ὡς συστατικὸν στοιχεῖον καὶ ὡς παράγων τοῦ πολιτισμοῦ. Πρὸς ἔπιτευξιν τούτου προβαίνει εἰς τὸν χωρισμὸν τοῦ καθαρῶς θρησκευτικοῦ στοιχείου ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, τὰ διποῖα ἐνόθευσαν αὐτό, ὡς ἡ νόησις, ἡ μυθολογικὴ φαντασία καὶ τὸ αἰσθητικὸν βίωμα. Προϋπόθεσις τῆς μεθόδου ταύτης εἶναι ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία, τὰ θρησκευτικὰ βιώματα αὐτοῦ τούτου τοῦ ἐρευνητοῦ. Διαφορετικὰ θὰ ώμοιαζεν οὗτος πρὸς τυφλόν, διόποιος δύμιλεῖ περὶ χρωμάτων. Διὰ τῆς ἴδιας αὐτοῦ ἐμπειρίας ἐπαν-

ευρίσκει εἰς τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα τῆς ἱστορίας ὃ, τι
 ζῇ ώς θρησκεία ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ ίδιου καὶ ἀποχω-
 ρίζει ἀπ' αὐτῶν πᾶν ὃ, τι δὲν ἀνήκει πρωταρχικῶς εἰς τὴν
 θρησκείαν κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ ίδια του θρησκευτικὰ
 βιώματα. Μετὰ τὴν ἀνάλυσιν ταύτην ἐπιστρέφει ἡ συνείδη-
 σις τοῦ ἔρευνητοῦ εἰς ἑαυτὴν πλουσία εἰς θρησκευτικὴν
 γνῶσιν, διὰ νὰ προβῇ ἐπειτα εἰς νέαν πάλιν ἀνάλυσιν καὶ
 προχωρήσῃ οὕτω εἰς βαθυτέραν ἀντίληψιν τοῦ θρησκευτι-
 κοῦ φαινομένου διὰ τῆς ἀμοιβαίας κατανοήσεως μεταξὺ¹
 ἑαυτῆς καὶ τοῦ ἀντικειμένου της. Διὰ τῆς μεθόδου ταύτης
 προσδιώρισεν ὁ Wobbertin τὴν οὖσαν τῆς θρησκείας κα-
 θόλου καὶ τὴν οὔσιαν τοῦ χριστιανισμοῦ ίδιαιτέρως. Ἀλλ'
 ὁ προσδιορισμὸς οὗτος δὲν εἶναι ἀκόμη ἀπόδειξις τῆς ἀλη-
 θείας των. Δὲν ἀποδεικνύει δηλαδὴ καὶ ὅτι τὸ περιεχόμε-
 νον τῆς πίστεως δύναται νὰ γίνη δεκτὸν ὑπὸ τῆς συνείδη-
 σεως τοῦ ἀνθρώπου τῶν χρόνων μας. Τοιαύτη ἀξίωσις θὰ
 ἔσημαινε σύγχυσιν τοῦ προβλήματος τῆς οὖσας πρὸς τὸ
 πρόβλημα τῆς ἀληθείας. Ἡ ἔξεύρεσις τῶν γνησίων χρι-
 στιανικῶν στοιχείων δὲν ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι
 ταῦτα ἀνταποκρίνονται δι' αὐτὸ τοῦτο εἰς τὴν ἀλήθειαν.
 Σημαίνει ἀπλῶς ὅτι τὸ προέχον κατὰ τὴν θρησκειοψυχο-
 λογικὴν ἔρευναν εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῆς οὖσας τῆς
 θρησκείας ἢ τῆς οὖσας τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐν τὸ περιε-
 χόμενον αὐτῆς εἶναι συμβιβαστὸν πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ
 τὰ πορίσματά της, τοῦτο δύναται νὰ καθορισθῇ μόνον ἐπὶ²
 τῇ βάσει κριτικοῦ ἐλέγχου τῆς ἐπικρατούσης ἐκάστοτε κο-
 σμοθεωρίας. Ἀλλὰ τὸ κριτήριον, συμφώνως πρὸς τὸ
 δποῖον διακρίνομεν τὸ πρωταρχικὸν καὶ γνήσιον ἀπὸ τοῦ
 νόθου καὶ ύστερογενοῦς, δὲν εἶναι ἡ λογικὴ σύγκρισις καὶ
 ἡ αὐστηρῶς λογικὴ θεώρησις, ἀλλ' ἡ θρησκευτικὴ διαίσθη-
 σις. Κατ' ἀνάλογον τρόπον δὲν ἀποφαίνεται ἡ νόησις περὶ³
 τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τῆς μουσικῆς, ἀλλ' ἡ μὴ δεκτικὴ λό-
 γου ἀξιολογικὴ κρίσις τοῦ μουσικοῦ ἀνθρώπου.

Μεγαλυτέραν σπουδαιότερα κέκτηται τὸ θρησκειολο-
 γικὸν ἔργον τοῦ R. Otto, τὸ δποῖον ἥσκησε τεραστίαν ἐπί-

δρασιν τόσον εἰς τὴν Εὐρώπην ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἀμερικήν. Ὡς ἀφετηρία πρὸς τὴν ἔρευναν αὐτοῦ χρησιμεύει εἰς αὐτὸν δὲ Κάντιος, δὲ Fries καὶ δὲ Schleiermacher. Ἐξ ἀλλου κέκτηται πλήρη γνῶσιν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς ἴστορικὰς φάσεις καὶ μορφάς. Εἶναι λοιπὸν ὑπὲρ πάντα ἄλλον κεκλημένος, ὅπως εἰσδύσῃ εἰς τὴν ἐσωτάτην φύσιν τῆς θρησκευτικότητος. Καὶ ἡ ἀνάλυσις τοῦ θρησκευτικοῦ βιωματος ὑπὲρ αὐτοῦ εἶναι πράγματι ἀριστοτεχνική. Δι’ αὐτῆς ἐπιδιώκει τὴν κατάδειξιν καὶ τὸν προσδιορισμὸν θρησκευτικῆς ἐκ τῶν προτέρων κατηγορίας. Ταύτην εὑρίσκει εἰς τὸ συναίσθημα καὶ τὸ βίωμα τοῦ ἁγίου ἢ δούλου. Τοῦτο καὶ ὅχι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ κριτήριον πρὸς διάκρισιν τῆς θρησκείας ἀπὸ τὰ ἄλλα φαινόμενα τοῦ πεευματικοῦ βίου, τὸ συστατικὸν στοιχεῖον αὐτῆς. Δι’ αὐτοῦ τελεσιουργεῖται ἡ σχέσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὰς μυστηριώδεις καὶ κραταιάς δυνάμεις τῆς ὑπάρχεως, πρὸς ὑπεραισθητὸν κόσμον. Καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, δὲ δποῖος βιοῖ τὸ ἄγιον, ἀπομαντεύομεν κάτι ἀπὸ τὴν θείαν δύναμιν καὶ τὴν θείαν καθαρότητα.

* * *

Εἰς τὴν νεωτέραν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ὀφείλομεν τὴν αὐστηρὰν διάκρισιν τῆς θρησκείας ὡς ψυχικοῦ φαινομένου ἀπὸ τῶν λοιπῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως, ὡς καὶ τὴν κατάδειξιν τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῆς ἀπὸ τούτων. Πλὴν τούτων συνέβαλεν οὕσιωδις εἰς τὴν ἔρμηνείαν καὶ τὴν κατανόησιν τόσον τοῦ ἴδιου ἡμῶν ὅσον καὶ τοῦ ξένου θρησκευτικοῦ βίου. Τὰ πορσματα αὐτῆς δὲν ἀποτελοῦν βεβαίως ἀπόδειξιν ὑπὲρ τῆς θρησκείας, ἀλλὰ οὔτε ἀπόδειξιν κατ’ αὐτῆς. Τούναντίον καταδεικνύουσα ἐκ πόσων μεγάλων βαθῶν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἀναβλύζει ἡ θρησκευτικότης, ἀναγκάζει πάντα σοβαρὸν καὶ καλῆς πίστεως ἀνθρωπὸν, ὅπως ἀποφεύγῃ τὴν ἐπιπολαίαν καὶ ἐσπευσμένην ἀπόρριψιν τῆς θρησκείας, ἐνῷ συγχρόνως προφυλάσσει ἀπὸ τὴν στενὴν περί αὐτῆς ἀντίληψιν καὶ ἀπὸ τὴν λογικοποίησιν της. Ἐξ ἄλλου οὐδὲν συμβάλλει ὅσον αὐτὴ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἐνδομύχου